

Геннадій ВІНОГРАДОВ

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ЯК СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОГО РАНЬНОМОДЕРНОГО НАРАТИВНОГО ТА ПОВЕДІНКОВОГО ДИСКУРСУ

У статті розглянено приховані мотиви, якими керувалися українські ранньомодерні інтелектуали та політики в прагненні активно та творчо залучати до конструювання наративних текстів та вчинків в переважно екстремальних умовах окремі елементи середньовічного богословського досвіду.

Ключові слова: *теологія, Середньовіччя, українська інтелектуальна еліта, Slavia Orthodoxa.*

В статье рассмотрено скрытые мотивы, которыми руководствовались украинские ранне-модерные интеллектуалы и политики в стремлении активно и творчески привлечь к конструированию нарративных текстов и поступков в экстремальных условиях отдельные элементы средневекового богословского опыта.

Ключевые слова: *теология, Средневековье, украинская интеллектуальная элита, Slavia Orthodoxa.*

The article observes concealed motives, which directed Ukrainian early-modern intellectuals and politicians in aspiration for active and creative attraction of separate elements of medieval theological expensive to the construction of the narrative texts and deeds in the mainly extreme circumstances.

Key words: *theology, the Middle Ages, Ukrainians intellectual elite, Slavia Orthodoxia.*

Роль та місце середньовічної культурної спадщини в системі українського соціокультурного континууму XVI – XVII ст. традиційно знаходиться у центрі уваги сучасної історичної та

лінгвістичної славістики. Зусиллями А. Робинсона, А. Мильнікова, Б. Успенського, В. Колосова, М. Крома, Дж. Броджі Беркоф, П. Борека, В. Німчука, Н. Яковенко, С. Плохія, О. Толочка, Ю. Ісіченка, Д. Вирського, В. Земи, А. Момрика та інших науковців виявлені та ретельно проаналізовані компоненти середньовічного богословського та світського досвіду в українському культурному та політичному житті періоду, в культурологічному вимірі – національно-культурного відродження другої половини XVI – першої половини XVII ст., ренесансної та барокової доби, а в політологічному – національної революції середини XVII ст. та Руїни. Постійно знаходиться в полі зору дослідників українська історіографія ранньомодерної доби [1; 6; 21; 22]. Втім залишаються недостатньо детально простежені механізми адаптування середньовічних сегментів, практичні способи їх застосування в текстуально-нарративних та поведінкових стратегіях представників української інтелектуальної та політичної еліти, декларовані та латентні мотивації останньої стосовно використання біблійної, патристичної та власне середньовічної теологічної спадщини. З огляду на ці обставини метою нашої наукової розвідки є розгляд переважно прихованих, не декларованих з різних причин мотивів, якими керувалися українські інтелектуали та політики в прагненні активно та творчо залучати до конструювання нарративних текстів та вчинків в переважно екстремальних умовах окремі елементи середньовічного богословського досвіду, орієнтуючись як на теоретичну складову останнього, так і на історичні прецеденти з життя святих та інших духовних та світських осіб як взірцевих постатей.

Постійний перманентний інтерес до середньовічної теології як безсумнівного культурно-історичного фундаменту та абсолютного авторитету був властивим католицькій, православній та протестантській складовим європейського (і не тільки) поступу протягом ранньомодерної та наступних епох. Проте якщо інтелектуальні та політичні еліти народів з розвинутою державною традицією, закріпленою на легітимному рівні та підтвердженою тривалою історичною тяглістю, могли “дозволити собі” апелювати до Середньовіччя здебільше декларативно, формально, у вигляді своєрідного реверансу, адже середньовічні витoki власної державності, своєчасне богословське та правове обґрунтування останньої гарантували відносно надійні позиції та міжнародній арені, українські землі в силу тривалого періоду бездержавності

та добре відомих історичних реалій досліджуваного доби опинилися в дуже скрутному положенні. Українська політична та інтелектуальна еліта цілком усвідомлювала той факт, що з позицій правових норм того часу на українські землі могли висунути цілком обґрунтовані територіальні та владні претензії кілька держав: в першу чергу Річ Посполита, Російське царство, Кримське ханство та Османська імперія. Оскільки кожен з претендентів в правовому полі визначився стосовно руських земель ще за Середньовіччя, коли біблійні та патристичні аргументи (розподіл територій між синами Ноя, місії апостолів, етногенетичні легенди тощо) поряд з династичними та шлюбними зв'язками та іншими авторитетними правовими домінантами створювали легітимну базу існування християнської державності, українським інтелектуалам необхідно було продемонструвати неабияку ерудицію в першу чергу в царині теології, щоб переконати конкурентів в принциповій можливості державотворчих зусиль України в широкому концептуальному діапазоні від автономії до утворення цілком незалежної держави як правонаступниці та спадкоємиці Давньої Русі [9; 11; 17; 25]. Богослов'я мало відіграти у цьому процесі зрозумілу провідну роль, проте зі своєрідним "ефектом запізнення", що проявилось в штучному моделюванні низки ситуацій за середньовічними зразками та спроб реалізації невирішених у зазначену добу актуальних проблем життя християнської цивілізації. В останньому випадку йдеться про спробу практичної реалізації ідеї об'єднання католицької та православної церков, богословсько-правову складову якої було вирішено на відомому Ферраро-Флорентійському Соборі 1437-1439 рр., рішення якого реалізувати в силу відомих об'єктивних та суб'єктивних обставин не вдалося протягом більш ніж півтора століття.

Специфічною рисою Середньовіччя було постійне існування історичних ситуацій, коли на одну територію чи владне місце могли претендувати кілька цілком законних претендентів. Оскільки безпідставне зазіхання на певну територію чи посаду вважалося не просто злочином, а гріхом, претендент мав бути озброєним переконливими аргументами, щоб його права були визнані законними. Так зване "право меча" не означало правового свавілля, а реалізувалося за умов, коли через чесну дуель (не індивідуальну, а у вигляді масового збройного зіткнення, коли треба було продемонструвати шляхетні чесноти, християнські

янську милість до переможених тощо) два чи більше конкурента, в надії та Милість Божу, у благородному протистоянні вирішували спірні питання. Проте війна завжди була крайнім методом, перевага віддавалася спробам дипломатичного вирішення дискусійних проблем, адже конфліктували здебільше родичі, а у таких випадках актуальними ставали послуги інтелектуалів як носіїв історичного досвіду та богословської традиції. А оскільки нерідко конфліктуючі сторони апелювали до однакових історичних аргументів, саме майстерне та переконливе богословське обґрунтування претензій ставало вирішальним. З огляду на ці обставини українська інтелектуальна еліта ранньомодерної доби свідомо прагнула перевести полеміку з польською та іншими сторонами в теологічну площину, в досить оригінальний спосіб моделюючи атмосферу Середньовіччя, адже тільки так можна було вийти на рівень не тільки рівних можливостей з опонентами, але і опинитися у вигазі, оскільки державність середньовічної Русі мала бездоганне богословське обґрунтування, з яким мали свого часу рахуватися не тільки найближчі сусіди, в першу чергу Польське та Угорське королівства, але і Візантія та Священна Римська імперія.

В загальній атмосфері зорієнтованості на авторитет старовини (характеристику феномена останньої в ранньомодерній історії Східної Європи див.: [4; 7; 12]) в рамках нарративного дискурсу середньовічна традиція чи не найсуттєвіше вплинула на еволюційні зміни в інтерпретації біблійних етногенетичних легенд. Останні неодноразово ставали предметом наукового аналізу [див., наприклад: 13; 14; 15; 27], що звільняє нас від необхідності викладення змісту легенд та особливостей їх еволюції. Зазначимо лише, що сумлінні автори залишили поза увагою питання про глибокі причини новацій, на які наважувалися хроністи ранньомодерної доби, зосереджуючись на характеристиці факторів підпорядкування нових етногенетичних моделей національним інтересам, зокрема оформлення “сарматської” версії походження слов’ян замість “дунайської” як більш престижної. Проте відкритим залишилося питання, в силу яких мотивацій польські та, за їх прикладом та згідно власних міркувань, українські інтелектуали взагалі наважилися вносити корективи в сакраментальні середньовічні моделі, що з середньовічної культурної спадщини виступало в якості взірця та, відповідно, необхідного виправдання запропонованих змін?

Польська пізньосередньовічна та ранньомодерна історіографія, на яку протягом тривалого періоду орієнтувалося українська (причини цього явища детально проаналізовані в працях Н.Яковенко, О.Толочка та інших [23; 21; 26; 27; 28]), починаючи від авторитетних Яна Длугоша та Мачея Меховіти, суттєво скорегувала середньовічні етногенетичні схеми в напрямку потреб обґрунтування польської геополітики в нових історичних реаліях [13; 32]. Крім розроблених поляками алгоритмів адаптування патристичної та середньовічної спадщини до нових умов, зацікавленість української сторони викликав також польський досвід обґрунтування претензій на давньоруську державну спадщину, що стало особливо актуальним в період зазначених національно-культурного відродження, революції середини XVII ст. та подальших драматичних подій, серед яких, як відомо, чільне місце посіли пошуки власної державної моделі. І хоча польська сторона не афішувала, які саме прецеденти минулого стали взірцями для запропонованих новацій, зокрема включення до класичних середньовічних схем германських та алано-сарматських елементів, що виступило підґрунтям концепції виведення слов'ян з Азії та формування сарматського міфу, українські інтелектуали не потребували деталей, оскільки прикладом виступив досвід Отців Церкви переважно II – IV ст., які на підставі вкрай компактних старозавітних вказівок розробили грандіозну модель закріплення за нащадками Яфета конкретних територій Європи та походження від них германських, слов'янських та інших європейських народів. Саме приклад Орігена, Євсевія Кесарійського та інших авторитетів в справі розвитку в необхідному напрямку біблійних положень про походження народів світу, а саме вони поряд з розробленою Отцями Церкви схемою місій апостолів у різні землі християнської ойкумени, ставали теологічним, а отже юридичним фундаментом для обґрунтування державності та володарських прав, став підставою для інтелектуальних експериментів у нових історичних умовах, а символічна феноменальність останніх цілком усвідомлювалась сучасниками та не вимагала додаткових пояснень.

Зазначена феноменальність полягала у тому, що згідно середньовічних уявлень тисячоліття від 492 по 1492 рік вважалось символічним аналогом Сьомого Дня Творіння (якщо за константинопольською календарною версією рахувати від Створення

Світу, тобто за 5508 років до Різдва Христового); відповідно наведених міркувань у 1492 р. закінчувалася ціла епоха, яка тривала під уважним наглядом Творця і коли категорично заборонялися будь-які відступи від норм та канонів, встановлених у період Патристики та добу Вселенських Соборів. Після згаданої дати частина обмежень знімалася, церква припиняла ретельний контроль за вчинками та думками пастви, починалася доба цікавих державотворчих, політичних та інших експериментів, які, проте, мали бути ретельно теологічно обґрунтованими, адже вважалося, що в епоху, що розпочалася, особливо підступним став сатана, за яким було послаблено контроль з боку Творця, який передав його у значній мірі у руки Апостольських католицької та православної церков (останні створення протестантських структур вважали справою лукавого).

Коронація Івана IV Грозного у 1547 р. як царя (тобто імператора: слово “цар” – церковнослов’янська калька з імені Цезар – синонім слова “імператор”) та відкрите декларування російських претензій, до речі, бездоганно обґрунтованих з богословсько-династичних позицій, не тільки на давньоруську, але в на ординську та римську (а отже практично на вселенську, адже включалися не тільки християнські, але і значною мірою ісламські території) державну спадщину стимулювали пошуки польською елітою державної моделі для ефективного протистояння Росії. І оскільки остання як і решта європейських християнських країн (Туреччина також вважалася спадкоємицею Візантії та, відповідно, Риму, навіть офіційні назви першої – “Румелія”, а другої – “Басилея Ромейон”) прагнула обґрунтувати походження від Римської імперії, королівство Польське та Велике князівство Литовське у 1569 р. утворили Річ Посполиту, тобто “республіку”, виводячи витоки нового державного утворення від Римської республіки, яка була раніше імперії, тому, відповідно, її авторитет має бути навіть вищим. Для обґрунтування нової польсько-литовської державної моделі було майстерно використано легенди щодо походження польських та литовських династій від римських діячів, які захищали республіканські традиції та переслідувалися першими імператорами. Крім того, вже в працях Мартіна та Йоахіма Бельських в характеристиці міфологічного походження слов’янських народів та держав основний акцент зроблено на шостому синові Яфета Мешеху (в грецькій вимові – Мосху), від імені якого польські

хроністи виводили назву Москва як столиці країни та народу [13]. Слід мати на увазі, що, безсумнівно, у даному випадку, як і взагалі в подібних в середньовічну добу, враховувалася давньоєврейська етимологія імені Мешех, що означало “зібрання”, “збирання”, “об’єднання” тощо. В такий спосіб, як не дивно, не Росії, а саме Речі Посполитій давалися в розпорядження аргументи щодо територіальних претензій; остання, між іншим, кілька разів, як відомо, пропонувала польсько-литовський престол російським царям, здійснювала походи на Росію та робила спроби почадити на російський престол своїх ставлеників, вважаючи свої дії абсолютно законними [13; 14; 15].

Чи не найбільш оригінальну етногенетичну версію з боку України було запропоновано у 1620-х рр. автором Густинського літопису (про безпрецедентний інтелектуальний вибух 20–40-х рр. XVII ст. писала Н.Яковенко [30; 31]; загальну характеристику українського літописання XVII ст. див. [16]), який вважав основним міфологічним предком слов’ян сина Гомера (від якого ще в Середньовіччі традиційно виводили кіммерійців, аланів, сарматів, а також германців та слов’ян) Рифата, на якому спеціальна увага до цього не зосереджувалася. На нашу думку причину підкресленої уваги саме до Рифата слід шукати у лінгвістичній сфері, а якщо ширше – у кардинальних змінах, які відбулися на українсько-білоруських землях стосовно церковнослов’янської та “простої руської” мови (так званого канцеляриту). Рифат давньоєврейською означало “(Бог) сказав” чи “(Бог) говорить”, а вже це одне добре освіченим в царині богослов’я та, відповідно, трьох Святих Мов (давньоєврейської, давньогрецької та латини) та, зрозуміло, церковнослов’янської православним інтелектуалам Речі Посполитої більш ніж прозоро натякало на революційну зміну в розвитку церковнослов’янської мови, а саме узаконення Лаврентієм Зизанієм у 1596 р. орудного відмінка на граматичному рівні. До цього протягом кількох століть (від середини IX ст.) орудний відмінок вживався вкрай рідко, тільки в особливих випадках, коли мова йшла про Творіння Господні (адже оригінальна назва відмінка “творительный падеж”, яка збереглася в російській мові) чи діяльність святих. Зняття згаданих середньовічних обмежень та формування по аналогії з штучною церковнослов’янською мовою канцеляриту, який планувався як ідеальна мовна модель для максимально адекватного передавання необхідної інформації і базувався, крім

церковнослов'янської, на елементах польської, німецької, живих української, білоруської, російської та інших мов, уможливило лінгвістичний, а по суті – богословський експеримент Зизанія, який відверто стилізувався під взірць Кирила, Мефодія та інших творців церковнослов'янської мови як моделі Божого Творіння. Крім того, значення ім'я Рифат натякало на необхідність обережності у користування мовою, адже дієслово, тобто слово в дії, що, власне, й означала етимологія імені Гомерового сина, в якості не стільки граматичної, як богословської категорії протягом Середньовіччя вважалося найбільш небезпечним, яке найчастіше попадає під вплив лукавого (пор.: іменник вважався Божественною категорією, дієприкметник (“причастіє” – в першу чергу не граматична категорія, а важлива частина літургії) – ангельською).

Прикладом свідомого консервування середньовічної лінгвістичної традиції, властивої регіону *Rex Slavia Orthodoxa*, в якому інформація кодувалася та транслювалася переважно засобами церковнослов'янської мови, стали наполегливі спроби представників української православної інтелектуальної еліти протидіяти поширенню канцеляриту, елементів латинської та польської мов в сфері богословської та, до певної міри, світської літератури. Достатньо згадати палкі заклики до непорушення та вшанування старовини І.Вишенського, досвід православних письменників-полемістів [8]. В такий спосіб церковнослов'янська мова як ідеальна символічна модель Божого Творіння мала виступати своєрідним містком з середньовічною епохою, в якій, як ми бачили, бралися аргументи стосовно захисту власних культурних та державних здобутків [див. також: 5; 10; 18; 19; 20].

Крім свідомого імітування ситуацій в межах нарративного дискурсу (текстуального та лінгвістичного) на кшталт авторитетних патристичних та середньовічних зразків, а також за прикладом польських колег, деякі представники української політичної еліти в окремих випадках схилилися до імітування окремих специфічних рис монаршої поведінки, стилізуючи поведінковий дискурс знову ж під середньовічні еталони. Мова йде про ті випадки, коли в кризових ситуаціях для встановлення державного порядку деякі християнські монархи розпочинали криваві репресії проти представників найменшої опозиції володарю, мотивуючі свої жорстокі вчинки тим, що монарх як по-

мазаник Божий, який несе усю повноту відповідальності перед Творцем за порядок в власній країні, суспільна структура якої має бути ідеальною проекцією небесної ієрархії, де все підпорядковане Царю Небесному. З огляду на цю відому богословську концепцію будь-який спротив волі монарха розглядався не більше, не менше як сатанинський гріх, який має бути покараний з максимальною жорстокістю законним монархом подібно до архангела Михаїла, що несе грішникам кару Господню. Масові вбивства та катування тлумачилися виключно як знищення сатанинського зла та не мали, відповідно, моральних проблем для ініціаторів та виконавців. Завдяки зусиллям представників Московсько-Тартуської семіологічної школи (Б.Успенському, В.Живову та іншим) під таким кутом зору проаналізовано відому опричнину Івана Грозного та репресивну політику Петра Першого, які, безсумнівно, орієнтувалися саме на охарактеризовані теологічні постулати, розроблені за середньовічної доби.

В українській історії ранньомодерного періоду під аналогічну мотивацію можна віднести репресивну політику стосовно повсталого козацтва та селянства з боку Яреми Вишневецького, який прагнув навести в країні законний порядок, відчуючи власний священний обов’язок покарати грішників. З іншого боку, аналогічне пояснення гіпотетично можна висловити стосовно проявів патологічної жорстокості Юрія Хмельницького, який цілком ймовірно як “князь сарматський та руський” міг уподібнюватися архангелу Михаїлу в справі покарання незгодних з його політикою. Але особливе місце серед прикладів, що можуть скласти зміст українського ранньомодерного поведінкового дискурсу, посідають “дивні” вчинки Богдана Хмельницького наприкінці 1648 – на початку 1649 р., які неодноразово ставали предметом прискіпливого наукового аналізу, проте тільки останнім часом було зроблено спробу запропонувати семіологічну інтерпретацію поведінкової стратегії гетьмана як своєрідної імітації монаршої поведінки [2]. Суть висунутої гіпотези полягала у тому, що під впливом православного духовництва Хмельницький, за прикладом деяких володарів, імітував вчинки в душі ранньохристиянської доби, коли ще не склалися канони, стереотипи, обмеження тощо. Благословення гетьман отримав від Єрусалимського патріарха Паїсія, який в ієрархії посідав і не перше місце, проте представляв Святу Землю, що символізувало початок християнської віри в її своєрідній пер-

вісній чистоті. Крім того, вибір саме Переяслава, а не, наприклад, більш престижного Києва, для переговорів з польською делегацією на початку 1649 р. та численними російськими делегаціями можна знову ж пояснити стилізацією під давньоруський досвід: назва Переяслав є дещо зміненою назвою першої столиці Болгарського царства після християнізації країни у 864 р. Преслава, що підкреслювало спадковість давньоруської державності від давньоболгарської; до того, перший єпископський центр Русі тривалий період знаходився саме у Переяславі та підпорядковувався болгарському Охридському архієпископству (до речі, на Русі було кілька Переяславів, що зайвий раз підкреслює символічність цієї назви, як і, зокрема, назви Новгород у різних варіантах) [3].

Охарактеризовані вище приклади з наративних дискурсивних практик стилізації під патристичні та середньовічні взірці свідчать про складання в київських інтелектуальних колах відповідної атмосфери, в якій цілком могли сформуватися теоретична модель поведінки, яка й була запропонована для практичної реалізації Б.Хмельницькому. проте, як добре відомо, гетьман невдовзі мусив відмовитися від експериментування з орієнтацією на середньовічні зразки, обравши традиційні моделі поведінки, які відповідали реаліям середини XVII ст.

Таким чином, середньовічна богословська спадщина в силу специфічних історичних обставин посіла важливе місце в структурі наративного та поведінкового дискурсу ранньомодерної України. На наш погляд, зазначена тенденція проявлялася в першу чергу в активному творчому використуванні етногенетичних легенд, прагненні відродити традиції застосування церковнослов'янської мови, орієнтування на авторитетні прецеденти з діяльності святих та світських осіб, спробах імітування окремих рис поведінки монархів як Помазаників Божих, що мають право нести на грішників Гнів Господній. Безсумнівний авторитет Святого Письма, патристичної та середньовічної культур дозволяв у ряді випадків користуватися їх здобутками та прикладами для вирішення складних теоретичних та практичних проблем національного державотворення.

Джерела та література:

1. Броджі Беркоф Дж. Ренесансні історіографічні міфи в Україні / Беркоф Дж. Броджі // Україна століття: суспільство, філософія: зб.

наук. праць на пошану пам’яті В. М. Нічик. – К.: Критика, 2005. – С. 421–435.

2. Виноградов Г. М. Імітація монаршої поведінки в “дивних” вчинках Богдана Хмельницького на початку 1649 р. / Г. М. Виноградов // Січеславський альманах: зб. наук. праць Дніпропетровського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ: Ніц. гірн. ун-т, 2005. – Вип. 1. – С. 119–124.

3. Він же. Топонімічна символіка (Київ, Переяслав, Чигирин) державної моделі Богдана Хмельницького // Чигиринщина: Історія і сьогодення: матеріали науково-практичної конференції 17–18 травня 2006 р. – Черкаси: Вертикаль, 2006. – С. 76–81.

4. Він же. Хозарська теорія походження козацтва в українському літописанні другої половини XVII – середини XVIII ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. – Вип. 3. – С. 80–89.

5. Він же. Эволюция средневековых социально-политических постулатов в процессе исторических трансформаций в Великом княжестве Литовском первой половины XVI в. (по текстам Литовских статутот) // Литовская метрика и Литовский статут как иточниковедческая база для славистики и балканистики: междунар. науч. конф. памяти А. П. Непокупного, Москва, 23–25 ноября 2006 г.: тезисы докладов. – М.: [Б.и., б.д.]. – С. 10–11.

6. Вирський Д. Ранньомодерна історіографія України: проблеми репрезентації / Д. Вирський // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. – 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 225 – 234.

7. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.

8. Зема В. Середньовічна традиція слова, мови та книги в творах Іоана Вишенського / В. Зема // *Mediaevalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей. – 1998. – Т. 5. – С. 82 – 92.

9. Ісіченко Ю. А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні / Ю. А. Ісіченко. – К.: Наукова думка, 1990. – 180 с.

10. Колосов В. В. Древнерусский литературный язык / В. В. Колосов. – Л.: ЛГУ, 1989.–296 с.

11. Колосова В. П. Традиції літератури Київської Русі і українська поезія XVI – XVIII ст. / В. П. Колосова // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 83–100.

12. Кром М. “Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) / М. Кром // *Mediaevalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей. – 1994. – Т. 3. – С. 68–85.

13. Момрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів (до постановки проблеми) / А. Момрик // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – 1998. – Т. 5. – С. 111–118.

14. Мыльников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века / А. С. Мыльников. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 1999. – 400 с.

15. Мыльников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века / А. С. Мыльников. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000. – 320 с.

16. Мыщук Ю. А. Украинские летописи XVII века / Ю. А. Мыщук. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1978. – 87 с.

17. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексикографії української мови / В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 414 с.

18. Він же. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. – К.: Наукова думка, 1985. – 223 с.

19. Він же. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською – К.: Наукова думка, 1980. – 304 с.

20. Пещак М. М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту / М. М. Пещак. – К.: Українознавство, 1994. – 270 с.

21. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К.: Критика, 2005. – 496 с.

22. Робинсон А. Н. Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский / А. Н. Робинсон. – М.: АН СССР, 1963. – 143 с.

23. Толочко О. “Русь” очима “України”: в пошуках самоідентифікації та континуїтету / О. Толочко // *Сучасність*. – 1994. – № 1. – С. 111 – 117.

24. Успенский Б. А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI – XIX вв.) / Б. А. Успенский. – М.: Гнозис, 1994. – 240 с.

25. Успенский Б. А. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка / Б. А. Успенский. – М.: МГУ, 1983. – 144 с. / Доклад на IX Международном съезде славистов (Киев, 1983 г.).

26. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 414 с.

27. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко– К.: Критика, 2002. – 415 с.

28. Вона ж. Про два ментальні стереотипи української шляхти: “чоловік добрий” і “чоловік злий” // Там само. – С. 106 – 147 (попередню версію статті див.: *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та*

історія ідей. – 1992. – Т. 1. – С. 47 – 92).

29. Вона ж. Латина на службі киево-руської історії ("Самоепане Богysthenides", 1620 рік) // Там само. – С. 270 – 295.

30. Вона ж. Символ "Богохранимого града" у пам'ятках київського кола (1620 – 1640-ві роки) // Там само. – С. 296 – 330 (початковий варіант статті під назвою "Символ "Богохранимого града" у київській пропаганді 1620 – 1640-х років" див.: *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – 1995. – Т. 4. – С. 52 – 75).

31. Вона ж. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII – початку XVIII ст.) // *Генеза.* – 1997. – № 1 (5). – С. 18 – 26.

32. Borek P. Ruś w Kronice Macieja Strykowskiego / P. Borek // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – 1998. – Т. 5. – С. 57 – 67.